

UDK: 82.091:82-131

Dildora BAHRIDDINOVA,

O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi, PhD

E-mail: dildora6581042@gmail.com

O'zRFA doktoranti, f.f.b.f.d A.Eshniyozova taqrizi asosida

UMARALI NORMATOV AND HIS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF THE UNIVERSITY SCHOOL OF LITERARY CRITICISM IN UZBEKISTAN

Annotation

The article is devoted to the study of the scientific heritage of Umarali Normatov, an outstanding Uzbek literary scholar and critic. The work analyzes the key factors that determined the formation of his scientific school in the university environment, and also examines the main achievements of the scientist in the field of literary criticism for more than sixty years of creative activity.

Key words: Literary criticism, literary criticism, critic, National University of Uzbekistan, scientific environment, literary-critical thinking, recognition of teachers, activities of the scientist.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ШКОЛЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию научного наследия Умарали Норматова – выдающегося узбекского литературоведа и критика. В работе анализируются ключевые факторы, определившие формирование его научной школы в университетской среде, а также рассматриваются основные достижения ученого в области литературной критики за более чем шестьдесят лет творческой деятельности.

Ключевые слова: Литературоведение, литературоведение, критик, Национальный университет Узбекистана, научная среда, литературно-критическое мышление, признание преподавателей, деятельность ученого.

UNIVERSITET TANQIDCHILIK MAKTABINING SHAKLLANISHIDA UMARALI NORMATOVNING O'RNI

Annotasiya

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotshunosligining yirik vakili, tanqidchi Umarali Normatovning ilmiy faoliyati, universitet ilmiy-adabiy muhitida tutgan o'rni o'rganilgan. U.Normatovning adabiyotshunos sifatida shakllanishida muhim o'rin tutgan omillar, olimning bu dargohda oltmish yildan ziyod vaqt moboynida erishgan yutuqlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Adabiyotshunoslik, adabiy tanqid, munaqqid, O'zbekiston Milliy universiteti, ilmiy muhit, adabiy-tanqidiy tafakkur, ustozlar e'tirofi, olimning faoliyati.

Kirish. XX asrning 50-60-yillari Milliy universitet Respublika adabiy-tanqidiy tafakkurining yetakchi markazlaridan biriga aylangan edi. G'ulom Karimov, Subutoy Dolimov, Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo'shjonov, Umarali Normatov, Sanjar Sodiqov, Norboy Xudoyberganov, Abdug'afur Rasulov, Begali Qosimov kabi adabiyotshunos olimlar sa'y-harakati tufayli bu maskanda kuchli ilmiy maktab shakllandi. Ular orasida adabiyotshunos, munaqqid, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor, Hamza nomidagi Respublika Davlat mu kofoti sovrindori, O'zbekiston Respublikasi Xalq maorifi a'lochisi, "Mehnat shuhrati" ordeni sohibi Umarali Normatovning alohida o'rni bor. Umarali Normatovsiz XX asr o'zbek adabiyotshunosligi, tanqidchiligini tasavvur etib bo'lmaydi. Ozod Sharafiddinov domla aytganlaridek, "Umarali Normatov haqida gapirish ma'lum ma'noda bugungi o'zbek tanqidchiligi haqida gapirmoq demakdir"[1]. Boisi Umarali Normatovning olim, munaqqid sifatida adabiy jarayonga ta'siri, kitobxon didini shakllantirishdagi xizmatlari nihoyatda katta. Zamonaviy tanqidchilik erishgan yutuqlarda I.Sulton, H.Yoqubov, M.Qo'shjonov, N.Xudoyberganov kabi munaqqidlar qatorida U.Normatovning alohida o'rni bor.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Domlanning butun umrlik mehnat faoliyati O'zbekiston Milliy universitetida kechdi. Taniqli adabiyotshunos O.Sharafiddinovga shogird tushdi, uning rahbarligida o'zbek hikoyachiligining badiiy taraqqiyoti muammolarini o'rgandi. O'zbek hikoyachiligining taraqqiyot tamoyillari haqida nomzodlik dissertatsiyasini, keyinroq doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. "Mening universitetda topgan eng katta boyligim, baxtim shuki, men Ozod Sharafiddinovning birinchi aspirant shogirdi bo'lish sharafiga muyassar bo'lganman. Yarim asr u bilan birga ishlash, hamkoru hamnafas bo'lish men uchun

Allohnig inoyati deb bilaman. Mislisiz iste'dod sohibi, shaxsi butun bu siymoning ijodiy jasorati tufayli Milliy universitetimiz mamlakatimizda zamonaviy ilmiy-adabiy jamoatchilik tan olgan adabiy-tanqidiy tafakkur markazlaridan biriga aylandi"[2]. U.Normatovning O.Sharafiddinovga shogird bo'lishi voqeasi 1959-yilga to'g'ri keladi. Olim belgilangan uch yil davomida "Hozirgi o'zbek hikoyachiligi rivojining asosiy tendensiyalari" degan mavzuda nomzodlik dissertatsiyasini yoqlaydi. Hozirgi Milliy universitetda o'qituvchilikdan professorlikkacha bo'lgan ilmiy-pedagogik yo'lni bosib o'tdi. Bu haqda ustoz O.Sharafiddinov shunday deydi: "Avval u o'qituvchi bo'ldi, keyin dotsent bo'lib ishladi. Bundan bir necha yil muqaddam o'zbek sovet adabiyoti kafedrasini tashkil qilinganida hammamiz yakkilik bilan Umaralini kafedra mudiri qilib sayladik. Bu orada u doktorlik dissertatsiyasini yoqlab, professor bo'ldi" [3]. U. Normatov uzoq yillar kafedrani boshqardi, o'zi ham ustozlik darajasiga ko'tarilib, o'nlab fan nomzodlari va doktorlariga rahbarlik qildi. Umarali Normatov Ozod Sharafiddinov ilmiy maktabining munosib davomchisi sifatida keng ko'lamli ishlarni amalga oshirdi. Domla ustozlik qilgan D.Quronov, H.Boltaboyev, B.Karimov, U.Hamdov singari shogirdlarining o'zi bugun ustoz maqomiga yetdi. Umarali Normatov 1957-yildan to umrining so'ngigacha adabiy-tanqidiy va ilmiy maqolalari bilan adabiy jarayonda ishtirok etdi. Munaqqidning "Janr imkoniyatlari", "Mahorat sirlari" (M.Qo'shjonov bilan hamkorlikda), "Nasrimiz ufqlari", "Go'zallik bilan uchrashuv", "Nasrimiz an'analari", "Said Ahmad", "Shuhrat", "Talent tarbiyasi", "Yetuklik", "Aql va qalb chirog'i", "Davriy tuyg'usi", "Ijodkorning daxlsiz dunyosi", "Ijodkorning haroratli so'zi" singari monografiya va adabiy portretlari o'zbek adabiy tanqidchiligi taraqqiyotida muhim iz qoldirdi. "Qalb inqilobi", "Qodiriy bog'i", "O'tkan kunlar hayrati" singari tadqiqotlari

zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligining jiddiy yutuqlaridan sanaladi. Munaqqid olim adabiyotda pay do bo'lgan yangi adabiy-estetik tamoyillarni aniqlash, hozirgi adabiy jaryonning nazariy muammolarini tadqiq etishga ham e'tibor qaratdi. "Umidbaxsh tamoyillar", "Tafakkur yog'dusi", "Ijod sehri", "Qodiriyning so'nggi iltijosi", "Ijodkorning haro ratli so'zi", "Yarim asr porlagan mayoq" kabi kitoblari, e'lon qilingan yuzlab adabiy-tanqidiy maqolalarida ayni shu muam molarini tadqiq etdi. U.Normatovning Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor ijodlari haqidagi tadqiqotlari, maqolalari adabiy jarayonda o'ziga xos o'rin tutadi. Umarali Normatov o'zbek tanqidchiligidan janr rang-ba rangligini boyitish yo'lida muttasil izlanishlar olib boruvchi peshqadam ijodkordir. U taqriz, adabiy-tanqidiy maqola, adabiy suhbatlari adabiyotshunosligimizda kata o'rin tutadi. XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek tanqidchiligidagi adabiy suhbat janrning shakllanishi va rivoji, yetakchi janr lardan biriga aylanishida U.Normatovning hissasi katta. Umarali Normatov adabiy jarayonga faol ta'sir ko'rsatgan, muntazam ravishda kuzatgan munaqqiddir.

Natijalar. Umarali Normatov o'zbek tanqidchiligidan turfa janrlarida izlanishlar olib borgan munaqqiddir. Olimning qator taqriz, adabiy-tanqidiy maqola, adabiy portret, adabiy suhbat kabi adabiy tanqid janrlarida yaratgan ijod namunalari, monografik planda olib borgan izchil tadqiqotlari adabiyotshunosligimiz xazinasini boyitgani shubhasiz. Munaqqidning izlanuvchanligi adabiyotning yangi-yangi muammolarini dadil ko'tarib chiqishida va bu ularni qiziqarli tahlil qilish yo'llari, usullarini aniqlashga intilishini ko'rsatadi. Munaqqid Matyoqub Qo'shjonov ham U.Normatovga nisbatan ijobiy ta'riflar bergan: "Umarali Normatov hozir javob munaqqid. Biror adabiy fakti nazaridan tushirib qoldirmaslikka harakat qiladi. U mehnatkash, fikrlari baquvvat, aksariyat paytlarda asosli. Ifodada esa fikrlari jonli" [3]. U.Normatov zamonaviy o'zbek adabiyotini o'rganganda unga jahon adabiyotining taraqqiyot tamoyillari mezon bilan yondashishga harakat qildi. Ular hamisha badiiy adabiyot va adabiy tanqidchilikning yuksak saviyasi uchun kurash olib bordi. Nasr, she'riyat va dramaturgiyadagi eng muhim tamoyillarni o'z vaqtida anglab, sayoz asarlarni aniqlab, o'z fikrlari bilan tanqid qildi. Bunga "Go'zallik bilan uchrashuv" (1976) asari yorqin misol bo'la oladi. XX asrning 80-yillarida metod va hozirgi adabiy jarayon muammolarini ilmiy va ko'lamli tarzda tadqiq etishga intilish kuchaydi. U.Normatovning "Yetuklik" va "Qalb inqilobi" kitoblari ana shu talablar asosida dunyoga keldi. Bu har ikkala kitob ham o'zbek tanqidida yangilikka, umumlashmalar yaratishga intilish kuchayotgani, janrlar doirasi kengayotgani, uslublar rang-baranglashayotgani hamda munaqqidlarining ixtisoslik saviyasi, mahorati yuksalib borayotgani haqida tasavvur beradi. Umarali Normatov 1991-yil mart oyidagi Vazirlar Mahkamasi qaroriga asoslanib umum ta'lim maktablari uchun tubdan yangilangan adabiy tafakkur asosida darslik va o'quv qo'llanmalar yaratish bo'yicha mualliflar guruhiga rahbarlik qilgan. Mohir pedagog rahbarligida adabiyot o'qitishining yangicha konsepsiyasi ishlab chiqildi, hamda unga muvofiq dasturi va darsliklari yaratish bo'yicha mualliflar guruhiga rahbarlik qilib 5,9,11-sinlar uchun darslik, qo'llanmalar muallifi sifatida qatnashdi. Istiqol mutaxassislar oldiga barcha fanlar, xususan, ijtimoiy gumanitar yo'nalishlar bo'yicha yangi tuzum talablariga javob bera oladigan darslik, qo'llanmalar yaratishdek muhim sohada ham munaqqid o'z faolligini ko'rsatdi. Munaqqid N. Karimov, B.Nazarovlar bilan hammualliflikda 11- sinflar uchun "XX asr o'zbek adabiyoti" darsligini yaratdi. Darslikda milliy uyg'onish davrining buyuk namoyandalari ijodi mustaqillik g'oyalari ruhida talqin etildi. Xuddi shuningdek, 9-sinlar uchun yaratilgan darslik mualliflaridan biri ham U. Normatovdir. Universitetlar va pedagogika institutlari talabalari uchun yozilgan "XX asr o'zbek adabiyoti tarixi" darsligi ham O.Sharafiddinov, N.Karimov, S.Mamajonov, B. Nazarov va U. Normatov hamkorligida yaratildi. "Yangi o'zbek adabiyoti" darslik-qo'llanma kitobi nashr etildi. U.Normatovning yangi ruhda adabiyot va uning rivoji, modernizm haqidagi maqolalari yosh tanqidchilarga kerakli manba bo'ldi.

Muhokama. "Anketalardagi "Qayerda o'qigansiz va qayerda ishlagansiz?" degan savollarga mening javobim bitta-

hozirda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti deb yuritilayotgan qutlug' dargohda oliy va aspirantura ta'limini olganman, salkam oltmish yillik umrim shu dargohda o'tdi, nomzodlik, doktorlik ilmiy darajalari, professorlik ilmiy unvoni, kafedra mudirligi lavozimi, O'zbekiston Respublikasi Fan arbobi, Davlat mukofoti laureati unvonlariga shu dargohdagi xizmatlarim evaziga erishganman" [4], deydi. U.Normatov universitet talabasi bo'lgan chog'ilaridayoq ustozlari e'tirofiga sazovor bo'lgan edi. Olim zamonaviy o'zbek adabiyoti, xususan, o'zbek romanchiligi masalalari bo'yicha ham yetuk mutaxassis sifatida tanilgan edi. Filologiya fanlari doktori, professor Umarali Normatovni nafaqat mamlakatimiz, balki Markaziy Osiyo davlatlari filologik yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari, ilmiy markazlari ham jonkuyar murabbiy, taniqli adabiyotshunos olim sifatida e'tirof etar edi. Adabiyotshunos olimning adabiy-tanqidiy ishlari yaxlit holda zamonaviy adabiy jarayon hamda yangi o'zbek adabiyoti tarixi, taraqqiyoti masalalariga bag'ishlangan bo'lib, uning qalamiga mansub milliy adabiyotimizning nodir asarlari tahlili, yangi o'zbek adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, taraqqiyot tamoyillariga oid ilmiy-nazariy ishlari adabiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan. Adabiy-tanqidiy maqolalari uchun "Sharq yulduzi", "Tafakkur", "Guliston" jurnallari mukofotlarini olgan. "Qodiriy mo'jizasi" kitobi orqali o'quvchi olimning qalb haroratini his etadi, zavq-shavqqa to'la hayajonli adabiy-ilmiy tahlillarga guvoh bo'ladi. Albatta, olim bu kitobni bir-ikki yil ichida yoki bir o'tirishda yozgan emas. Abdulla Qodiriy hayoti va ijodining barcha qirralarini, adibga munosabat bildirgan ilmiy asarlarni o'rganish, tadqiq etish – uzoq davom etgan mashaqqatli ish. Umarali Normatov bu ish bilan umri davomida mashg'ul bo'ldi. O'rni kelganda izlanishlarini, kuzatishlarini qog'ozga tushirdi. U.Normatovning vaqtli matbuotda bosilgan maqolalarining soni besh yuzdan ko'p, alohida nashr qilingan kitoblari soni yigirmadan ortiq. O'tgan 2010-yilning o'zida Umarali Normatovning bir-biridan sifatli ikkita kitobi bosilib chiqdi. Biri olti bo'limdan iborat adabiy-tanqidiy maqolalar, esselar, xotiralar, qayd va suhbatlarni o'z ichiga olgan "Nafosat gurgullari" deb atalgan bo'lib, undagi juda ko'p maqolalar o'quvchilar hukmiga ilk bora havola etilmoqda. Shunisi hayratlanarliki, ustozning ijod sandig'ida hali e'lon qilinmagan ishlar ham ko'p ekan. Kitobning "Ustozlar ibratlari" va "Safdoslar davrasida" deb atalgan dastlabki bo'limlaridagi maqolalarni o'qib, Umarali Normatovning qiyofasiga xos yana bir belgini sezish mumkin. Bu ustozning yuksak ma'naviyatli, qat'iy iymone'tiqodga ega bo'lgan shogirdlik va do'stlik tuyg'usidir. O'zining tan olishicha, universitetda o'qib, ishlab topgan eng katta boyligi, baxti Ozod Sharafiddinovdek buyuk ustozga shogird bo'lganligidir. Ozod Sharafiddinov tufayli Abdulla Qahhor bilan hamsuhbat bo'lish baxtiga erishdi. Ayni chog'da, domla shogird sifatida "Ustozi avval", G'ulom Karimov, "Odamoxun siymo", "Subutoy Dolimov", "Sharq-G'arb tadqiqotchisi" Fozila Sulaymonova, "Olim, tarjimon, murabbiy" Shoislom Shomuhamedov kabi ustozlari, hamkasb do'stlari Nuriddin Shukurov, Begali Qosimov, Norboy Xudoyberganov, Abdug'afur Rasulovlar to'g'risida ham samimiyat va mehr bilan hikoya qiladilar. Shu boisdan ham qanday martabaga, obro'-e'tiborga erishgan bo'lsa, buning uchun Umarali Normatov eng avval, ana shu ustozlariga ta'zim qiladi. Ehtimol, shuning uchundir Umarali Normatovning "o'zi ham shogirdlarining yuksak mehr-muhabbatiga sazovor bo'lib kelgan.

Xulosa. Umarali Normatov – izlanuvchan tanqidchi edi. "Tanqidchi – alohida iqtidor sohibi. Tanqidchi – ijodkor. Yozuvchi hayot orqali kitobga boradi. Tanqidchi kitob orqali hayotga kiradi. U kitoblarni ochadi. Doim shu ma'noda kashfiyotga moyil. Muallimga eruditsiya suv va havodek zarur. Lekin tanqidchini eruditsiyasiz mutlaqo tasavvur qilib bo'lmaydi. Eruditsiya yetilgandagina tanqidchi yetiladi" [5] – degan edi O'zbekiston san'at arbobi, adabiyotshunos Ibrohim G'ofurov.

"Sharq yulduzi" jurnali, 2014-yil, 2-sonida tilshunos alloma Ayyub G'ulomov haqida domla Umarali Normatovning "Til ilmining shoiri" nomli maqolasi bor. Shu maqolada domla A.G'ulomovni xotirlab shunday deydi: "Nihoyatda ko'rkam, adlqomat, ozoda, saranjom-sarishta, chehrasidan nur yog'ilib turadigan bardam-sog'lom bu zot yuz yil yashasa kerak, deb yurardim. Unday bo'lmadi. Butun umri, ilmiy-pedagogik faoliyati

mustabid tuzum bosimi, talotumlari, mafkuraviy-siyosiy tazyiqi ostida kechgan bu benazir olim asl maslagi, orzu-intilishlari, dardu alamlari, hasratlarini ichiga yutib-yutib, hatto eng yaqinlariga ham ularni oshkor etmay, etolmay 70 yoshga yetmay birdan cho'kib qoldi, og'ir yurak xastaligiga uchradi, 72 yoshida olamdan o'tdi. Domlamiz oramizdan ketishi bilanoq, universitet,

mahalla, til ilmi, qolaversa, mening hayotimda tiklab-tuzatib bo'lmay bir kemptiklik, o'pirilish yuz berdi". Taassuf bilan aytish lozimki, adabiyotshunosligimiz darg'asi Umarali Normatovning o'limidan keyin universiteti, adabiyot va biz shogirdlar hayotida ham ulkan kemptiklik, o'pirilish bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Sharafiddinov O. Umarali Normatov haqida bilganlarimdan bir shingil/Domlalar. –Toshkent
2. Normatov U. Sharaф va бурч // Нафосат гурунглари. –Тошкент, Мухаррир, 2010. – Б.5.
3. Qo'shjonov M. Qalb va qiyofa. – T.: 1978. –B.63.
4. Normatov U. Sharaф va бурч // Нафосат гурунглари. –Тошкент, Мухаррир, 2010. – Б.5.
5. G'afurov I. U. Normatov Biobibliografiya. –T.: Mumtoz so'z, 2021. –B.44.